

Bijlage HAVO

2014

tijdvak 1
vrijdag 09 mei
07.30 - 10.30 uur

Papiamentu

Tekstboekje

Teksto 1 No sera, sino akohé

- 1 Mi ta pidi atenshon pa hóben ménos privilegiá ku tabata den kontakto ku hustisia. E grupo akí ta un grupo fásil pa lubidá, pero ora nan haña nan libertat, nan tambe ta pertenesé na nos poblashon aktivo. P'esei mi a skohé pa e título *No sera, sino akohé*. Dikon nèt e grupo akí? E kontesta ta simpel i tambe desapuntante: pasobra masha poko hende ta dediká atenshon na e grupo akí. Komo guia i dosente di *komportashon, bienestar i salubridat*, mi ke kompartí mi eksperensia ku públiko.
- 2 Na 2008, mi a ofresé un trayekto di entrenamentu na Sentro di Detenshon i Korekshon di Kòrsou. Mi a skirbi e kuríkulo dirigí riba e grupo di detenido hóben i, en general, hóben di 16 pa 24 aña ku no a kaba skol. Meta di e programa ta pa dirigí atenshon di e hóben riba oportunidat nobo den bida pa medio di kultura i deporte. Nos eksperensia tabata positivo. Ku nos aserkamentu, nos a logra gana konfiansa i haña aseptashon di e hóben.
- 3 Famia mester ta un hogar seif. Sinembargo, den nos bida diario, nos ta haña nos konfrontá ku e realidat ku esaki no ta konta pa mayoria di hóben. Problema ta kousá pa e situashon sosial den kua famia ta funshoná. Mayoria di biaha ta trata di famia ku un mayor so, famia ku tenshon finansiero i tambe falta di órden i outoridat.
- 4 Esaki ta kontribuí na e echo ku sierto hóben tin ménos chèn. Nan futuro ta determiná pa e lugá kaminda nan a nase. E echo ku nan ta haña ménos atenshon di kas por pone ku nan ta presta ménos na skol i por pone asta ku nan ta haña rabia riba skol. E echo ku nan ta bandoná skol sin diploma ta duna poko perspektiva riba un trabou. Esaki ta baha nan chèn riba entrada, ta kondusí na desempleo i ta hasi e grupo akí kandidato potensial pa krímen chikitu. E echo ku tin muchu tiki kontròl i supervishon di kas ta pone ku hóben, bou di influensia di 'e grupo', ta atendé ku asuntu ku no por mira lus di dia. Den kaso ku hóben ta eksperimentá ku droga tambe, esaki ta nifiká su final total. Nan salú ta kore peliger, i diferente problema di komportashon por manifestá. Tur esaki ta trese e riesgo ku nan desaroyo ta paralisá kompletamente.
- 5 Investigashon a proba ku hubentut no ta realisá ki konsekuensia tin si nan keda sin kaba skol i kana drenta bida independientemente. Pa e motibu ei, nos, komo e generashon di adulto aktual, mester desaroyá un reda sosial ku ta yuda nos pa duna e grupo di hóben akí oportunidat nobo den bida.
- 6 Despues di un inventarisashon profundo di deseo ku ta biba serka hóben pa ku programa di entrenamentu, mi a desaroyá un produkto konkreto. Pa logra kambio di komportashon òf, en todo kaso, inisiá e proseso akí, mi ta usa e modelo di 'Análisis di Talento'. Esaki ta mustra preferensia i forsa di kada partisipante. Guia i dosente kompetente ta desaroyá un kuríkulo individual huntu ku e partisipante.
- 7 Pa mi presentashon, mi ta usa e nòmber *Swing Hubenil*, komo ku e nòmber akí ta reflehá meta di e programa mihó, es desir, un kambio total den e manera di pensa i, partikularmente, den e manera di aktua di e grupo meta. Loke ta karakterisá *Swing Hubenil* ta e durashon relativamente kòrtiku di tres pa seis luna, e aserkamentu multidisciplinario di entrenadó i guia for di diferente área di estudio i e variedat di método di instrukshon, manera entrenamentu den grupo, guia individual i intervishon. Pa haña un idea di e programa pa partisipante, ta

- ilustrá diferente aspekto ku por konsiderá piedra elemental di desaroyo di hubentut.
- 8 Talbes ta na su lugá pa duna un ehèmpel awor di un eksperensia den prizòn. Den e promé siman, nos komo dosente ker a laga e partisipantenan ripará ku nos tabata habrí pa diskutí tur tópiko. Asina, un biaha e palabra *Colombia* a figurá riba bòrchi. E pregunta tabata: Di unda boso konosé *Colombia*? Naturalmente, vários kon-testa a bini dilanti. A skirbi e palabranan klave di mas importante riba bòrchi. Laga mi papia palabra kla: nos a papia di droga. E 30 minütan ku a sigui tabata di un nivel altu di benta i merkadeo. Susesivamente, nos a papia di logístika, posibilidat di benta, buskamentu di kliente, fihamentu di preis, otro reto finansiero, transporte, riesgo, duana, polis, etc. Esaki a lanta diskushon fuerte entre e partisipantenan, ku kasi a sali for di man.
- 9 Despues ku mayoria di e hóbenan a haña chèns di papia, nos a puntra pa kambia solamente e palabra *Colombia* riba bòrchi pa e palabra *Kèts*. A kai un silencio.
- 10 Ora ku nos a duna mas informashon, a resultá ku enemigu por a bira amigu tambe. Mi a trata solamente di reprodusí kontenido, sin enfatisá e impakto ku esaki tabatin riba e hóbenan. Di pursi, nan por a papia libremente di un tópiko di kua nan tabata bon na altura. Nos a pèrkurá pa un momentu di reflekshon, i te dia di awe nan ta kòrda esaki.
- 11 Ta trata di un kombinashon di kalidat importante òf kompetensia i e apoyu di sosiedat ku nos ke logra. Nos ke hasi e partisipantenan konsiente di nan propio kalidatnan, den nan situashon aktual. Struktura di famia, enseñansa, kultura i deporte ta forma parti di e faktornan ku ta yuda determiná formashon di karakter i bida di un hóben.
- 12 Esaki no ta terminá na edat di 24 aña. P'esei mes, a pèrkurá pa un trayekto di kontinuashon. E kondishon pa stimulashon di kalidat di hubentut ta e konsiensia ku hóben tin mester di abilidad i sierto kantidat di kompetensia pa por ta produktivo. Tarea di nos komo guia ta pa determiná kua kompetensia i abilidad esaki ta, i kiko nos ke men ku desaroyo hubenil.
- 13 Diariamente ta traha na formashon di detenido di moda ku e grupo akí tambe por ta kla pa regresá den sosiedat. Lo ta bon kla pa un i tur ku den e promé periodo nos lo mester ta atento.
- 14 Awor e pregunta ta surgi: Kon leu nos ta ku preparashon pa risibí nan den komunidat? Tin suficiente trabou pa laga nan drenta merkado laboral, i nos ta na altura di e guia spesífiko ku nan tin mester?
- 15 Tokante nan regreso den merkado laboral: ken ta aseptá e reto pa para responsabel pa e grupo di hóben akí? En realidat, nan kuríkulo no ta asina impreshonante! Nan ta karesé di eksperensia di trabou a base di kua nan por solisitá.
- 16 Ta te ora suficiente empresa lokal realisá ku ta parti di nan responsabilidad sosial pa duna e grupo akí un di dos chèns, por papia di akohida. Ta muchu tempran pa husga, pero ta parse ku e promé señalnan no ta asina alentador. Nos lo tin ku eksperensia huntu kiko futuro lo trese pa nos den e asunto akí.
- 17 No tin un maneho di labor ku ta dirigí riba esnan ku ménos skol. Gobièrnu mester introdusí un plan integral pa logra ku e grupo akí, ku pa kualke motibu a keda tras, ta haña trabou, i alabes, gobièrnu mester trata di kibra e resistensia kontra formashon i siñamentu. Mi meta ta pa inspirá tantu dunadó di trabou komo esnan responsabel pa maneho pa atendé na un manera korekto motivashon i edukashon di trahadó ku nivel di skol abou.
- 18 Sinembargo, desaroyo a drenta den un warwarú. Tin masha poko hende ku ta hasi nan trabou na e mes

manera ku dies aña pasá. Trahadó di limpieza, por ehèmpel, no mester hasi trabou di limpieza so, pero nan mester por komuniká por eskrito ku kliente, nan mester por traha un relato, lesa instrukshon di seguridat i nan mester disponé di abilidad sosial di anda ku hende. Ademas, nan mester tin bon dominio di papiamentu i otro idioma, nan mester por konsultá ku otro i hasi pedido di tur sorto di material. Esaki ta konta tambe pa e grupo ku, temporalmente, a keda for di e proseso di labor.

19 En general, awendia ta eksigí un otro manera di traha di tur hende. Pa esaki, nan tin mester di abilidad ku ántes no tabata importante, òf muchu ménos importante. E grupo di hóben ménos privilegiá i èks detenido tambe mester kumpli ku e eksigensianan akí pa nan por kuadra ku e proseso di labor. Pa logra esaki, nan tin mester di yudansa di entrenadó, pero tambe di doño di trabou pa nan por sigui desarojá nan mes.

Adaptá i tradusí for di Antilliaans Dagblad, Yoland Siliee, yanüari 2012

Teksto 2 Karkó di Boneiru den zona di peliger

Aktualmente, investigadó Sabine Engel ta den e último fase di su proyekto na Boneiru. E ta investigando situashon i desaroyo di karkó. E estudio ta dediká na e reina di molusko, e kokolishi di mas konosí di archipiélago karibense, *Strombus gigas*, lokalmente yamá karkó. Den Karibe, e ta e molusko ku kokolishi di mas grandi, komo ku e por alkansá un peso di 2.3 kilo i un largura di 30 sentimeter den e 20 pa 30 i te asta 40 aña ku e ta biba. E tin forma di spiral, i parti paden ta ros briante òf oraño. E ta partikularmente sabroso pero mas ku tur kos, e ta seriamente menasá.

E proyekto aktual di karkó na Boneiru a kuminsá na 2010, despues ku

for di 2007 Engel a hasi investigashon kaba riba densidat di karkó i yerba di laman riba e isla akí. E tempu ei, el a ripití e investigashon básiko ku un kolega a hasi na 1999. Kompará ku e investigashonnan na 1999 i 2007, e kantidat di karkó a baha drástikamente. Di 101 karkó pa 50.000 meter kua-drá na 1999, te asta 219 karkó na 2007, e kantidat a baha te na 49 karkó na 2010. 'Entretantu,' e ta bisa, 'e situashon ta un tiki mihó.' Pero no a kaba di kontrolá tur e 50.000 meter kua-drá ainda, pues no tin sifra pa por kompará.

Ta trata di Sabine Engel i su proyekto. El a biba na Kòrsou hopi aña largu, for di su último klas di enseñansa básiko te dia el a gradua na Radulphus College. El a bai Utrecht pa studia biologia, i el a bolbe bèk Kòrsou den kuadro di su investigashon na Carmabi. 'Ku eksepshon di 3 luna, mi a hasi tur mi investigashon pafó di Hulanda.' El a traha algun aña komo biólogo marino na Sürnam i Afrika. 'Den mi kampo di trabou, ta trata parti-

kularmente di lugá leu.' En konekshon ku skol di su yu hòmber, el a bai Hulanda bèk. 'Mi por a sigui traha den estranheria, loke mi tabata anhelá, pero e skol internashonal di mas serka tabata 500 kilometer leu. Si bo tin yu, no ta intenshon pa pone nan den internat tampoko.'

Na 1996, el a bai biba na Boneiru. Pues, 17 aña pasá. 'I, bon mirá, nos tabata ker a bai biba na Sürnam.' Durante tur e añanan ei, el a traha na diferente proyekto, prinsipalmente pa Stinapa (Fundashon di Parke Nashonal di Boneiru), un organisashon no gubernamental, responsabel pa maneho di parke nashonal riba e isla. 'E relashon un poko informal akí ta bon pa ami i tambe pa nan.'

Engel ke investigá kua ta e kondishon ideal di medioambiente di e moluskonan akí i grandura di nan área di biba. Tambe e ta studia dinámika di e populashon: kon lihé nan ta krese, si tin migrashon i dato di nan multiplikashon. Tur e informashon akí ta nesesario pa por determiná kuantu karkó por piska sin peliger di ekstishon. Meta final di e proyekto boneriano akí ta pa bolbe subi e kantidat di karkó pa asina por bolbe permití kuementu di karkó bou di sierto kondishon.

Por haña karkó partikularmente den e parti habrí di Lac, ku un grandura di mas o ménos 380 hèktar. Segun Engel, Lac ta un lugá ideal pa karkó, partikularmente, pa esnan mas chikí, maske ku aktualmente tin algun kambio ta tuma lugá den e área. Pa karkó, un herbívoro, un habitat optimal ta konsistí di un fondo di santu kubrí ku yerba di laman. Alga ta biba i krese riba e yerba akí, i karkó, na su turno, ta kome e alganan akí. Pues, Lac – e bahia koló turkesa, ku su laguna di pal'i mangel situá na e parti sùitwèst di Boneiru – ta e sitio ideal pa sirbi komo bibienda pa karkó. Su awa ta kristalino i no masha hundu. Su profundidat ta varia di 2 pa 5 meter. Karkó por biba te na un profundidat di 40 pa 50 meter,

pero no ta mira nan mashá despues di un profundidat di 20 meter. Esnan hóben ta keda kasi semper den awa di poko profundidat, i ora nan krese, nan no sa move masha leu for di aki.

Sra. Engel ta keda haña e kantidat di karkó muchu abou. Pa karkó por multipliká, tin mester di mas ku 50 pa hèktar (10.000 meter kuadrá). Optimal ta un kantidat di mas ku 100 pa hèktar. Pa por multipliká, nan mester topa otro, i nan no ta move masha lihé. Ademas, e echo ku nan ta move asina pokopoko ta pone ku hende ta kue nan masha fásil mes. Maske su kokolishi ta protehá karkó kontra enemigu natural, e no ta proteh'é kontra hende. Fásilmente hende ku ta snòrkel por piki e karkó for di fondo di laman. Tur esaki ta pone ku e kantidat di karkó lo sigui bai atras si no hasi nada.

'Últimamente, nos a mira ku a kue basta karkó ilegalmente atrobe. P'esei mes, no mester buska motibu pa e kantidat abou di karkó den naturalesa òf serka e karkó mes. Tin biaha den un dia ta piki mas ku 100 pa 200 karkó.' Engel por balotá esei basá riba e kantidat di seru di kokolishi di karkó fresku ku e ta topa den kunuku òf den laman. E sa ku ta trata aki di karkó ku a kaba di kue, komo ku e mes a marka e kokolishinan anteriormente. Tin biaha, e ta pasa diferente ora bou di awa pa su proyekto. 'Komo ku bo no tin mester di bai masha hundu, bo por keda bou di awa masha largu ku airu komprimí.' Ofisialmente e ta dedicá tres dia pa siman na su proyekto. E no ta traha solamente den laman, pero tambe riba tera. Bou di awa, e ta registrá, midi i marka e karkónan ku e ta

topa. Ora e bolbe topa e mes ehemplar, por akumulá informashon balioso tokante kresementu den sierto periodo i tambe tokante su moveshon. Den laboratorio, e ta prosesá e datonan akumulá.

Pa motibu ku e kantidat a bai atras, a pone karkó riba e lista di Cites, un kombenio tokante komersio internashonal di espesie di bestia i mata menasá ku ekstinsjon. E kombenio akí ta data di 1974, i entretantu kasi 180 pais a firm'é, entre nan Hulanda i Antia Hulandes. E elemento prinsipal di e kombenio ta ku no por eksportá espesie ku ta riba e lista. Pues, por eksportá karkó solamente si tin pèrmit di Cites. Na Boneiru, karkó ofisialmente ta protehá for di 1986.

Pero, aunke ta estriktamente prohibí pa kue karkó, esaki ta tuma lugá regularmente ainda. Si por a evitá kumentu ilegal di karkó, e kantidat lo por a yega e nivel deseá den un mínimo di 5 año. Karkó mester di 3 pa 5 año pa por multipliká. Lamentablemente, práktika di tur dia ta mostra ku ta sigui kue karkó gewon. Kuementu di karkó – ilegalmente – ta keda masha lukrativo. Ta bende e kokolishi, ku ta masha gustá tantu serka hende lokal komo serka turista, i tambe ta bende e karkó pa konsumo. Por gana basta plaka ku e negoshi akí.

Ta hende ta responsabel pa bahada di e kantidat di karkó. Investigashon a mostra ku pedido pa karkó ta oumentá partikularmente ora tin evento grandi na Boneiru, ku ta atraé hopi bishitante di e islanan ruman. Tambe tin bishitante ku ta hasi pedido di karkó fresku adelantá pa bai kuné. Banda di

esaki, e boneriano ku ta biaha tambe ta bai ku produkto típiko boneriano manera piská i karni di kabritu fresku òf salgá i tambe karkó.

E proyekto di karkó ta un di e kuater proyektonan di restorashon rònt mundu di e departamento hulandes di IUCN (International Union for the Conservation of Nature). E proyektonan akí yama *What-if-we-change*. Na e diferente paisnan partisipante, organisashon lokal ta enkargá ku ehekushon di e proyektonan akí. Na Boneiru, Stinapa ta enkargá ku e proyekto akí.

Banda di esaki, Stinapa a kuminsá un kampaña di konsientisashon pa konvensé poblashon boneriano ku ta importante pa mantené e kantidat di karkó na sierto nivel. Meta di e kampaña ta pa logra kambia mentalidat di pueblo pa ku kumentu di karkó. *Ban trese karkó bèk! Laga nan na pas, pa mañan nos tin mas!* ta slogan di e kampaña lokal. A yega di tene akshon di konsientisashon kaba den pasado, i asta a dediká un tumba di karnaval na Shon Karkó. 'Nos meta ta pa pueblo tambe bai sinti su mes responsabel pa protekshon di karkó na lugá di pensa ku karkó no ta di ningun hende, i ku nan tin derechi di kue nan.'

Pero Engel ta konsiente ku e proseso ta unu difísil i pokopoko. E ta yama esaki 'masha masha lamentabel', i e ta bisa: 'Bo no por logra un kambio di mentalidat asina den tres año. P'esei, nos lo mester keda alèrt sí i, tanten ku ta nesesario, nos mester keda mantené kòntrol riba kumentu – sea legal òf ilegal – di karkó aki na Boneiru.'

Adaptá i tradusí for di ÑAPA, Peter Onvlee, mei 2013

Examen HAVO 2014

tijdvak 1
vrijdag 09 mei
07.30 - 10.30 uur

Papiamentu

Bij dit examen hoort een bijlage en een uitwerkbijlage.

Noteer alle antwoorden op de uitwerkbijlage.

Dit examen bestaat uit een tekst met 19 vragen en een tekst met een samenvattingsopdracht.
Voor dit examen zijn maximaal 50 punten te behalen.
Voor elk vraagnummer staat hoeveel punten met een goed antwoord behaald kunnen worden.

Geef niet meer antwoorden (zinnen, redenen, voorbeelden e.d.) dan er worden gevraagd. Als er bijvoorbeeld één zin wordt gevraagd en je antwoordt met meer dan één zin, dan wordt alleen de eerste zin in de beoordeling meegeteld.

Teksto 1 No sera, sino akohé

- 1p 1 Alinia 1 i 2 ta introdusí e teksto.
Kua konseptu ta indiká mas mihó funshon di alinia 1 i 2, relashoná ku sobrá di e teksto?
- A bista previo
 - B konklushon preliminar
 - C punto di bista
 - D resúmen adelantá

Núkleo di e teksto akí ta konsistí di sinku parti:

Parti 1: alinia 3 i 4

Parti 2: alinia 5 - 10

Parti 3: alinia 11 - 12

Parti 4: alinia 13 - 16

Parti 5: alinia 17 - 18

- 1p 2 Den alinia 1, e outor ta splika eskoho di e título.
Ku kua parti di e teksto e título *No sera, sino akohé* ta kuadra mihó?
- A ku Parti 1
 - B ku Parti 2
 - C ku Parti 3
 - D ku Parti 4
- 3p 3 Aki ta sigui algun suptítulo.
Skohe pa kada parti e suptítulo ku ta kuadra mihó kuné.
*Skirbi lèter di e suptítulo korekto tras di e number di kada parti riba e anekso di kontesta. **Atenshon: tin un suptítulo di mas!***
- A Aserkamentu
 - B Disfunshonalidat
 - C Konsekuensia
 - D Poko edukashon
 - E Reintegrashon
 - F Formashon kontinuuo
- 1p 4 Lesa e promé parti di alinia 3. (*Famia mester ta ... mayoria di hóben.*)
For di kua perspektiva ta hasi e deklarashon akí?
- A for di perspektiva di e detenido
 - B for di perspektiva di e hóben
 - C for di perspektiva di e outor
 - D for di perspektiva di e públiko

- 2p **5** Lesa Parti 1 (*alinia 3 i 4*) di e teksto.
Di ki manera situashon di kas malu di un hóben por okashoná situashon problemátiko na skol?
Formulá bo kontesta ku bo propio palabra, finalisando e siguiente frase ku un máksimo di 15 palabra: E situashon malu di kas por pone ku e hóben
- 1p **6** Den alinia 5, e outor ta ekspresá su punto di bista. (*Pa e motibu ei ... nobo den bida.*)
Ki sorto di argumentashon e outor ta usa den e mes alinia pa sostené e punto di bista akí?
A ehèmpel
B emoshon
C outoridat
D semehansa
- 2p **7** Tin un relashon entre alinia 6 i 7.
Kua di e siguiente palabranan ta indiká mihó funshon di alinia 7 relashoná ku alinia 6? *Skohe e dos palabranan.*

aklarashon – argumento – enumerashon – komparashon –
konklushon – kontraste – kousa – profundisashon – resúmen

- 2p **8** Den alinia 8, 9 i 10, e outor ta deskribí un eksperensia den prizòn.
Les e siguiente ponensianan i indiká di kada un si e ta KOREKTO òf INKOREKTO.

Ponensia	
1	E outor ta indiká ku guia i dosente di e programa tabata gosa di konfiansa di e hóbennan.
2	E hóbennan tabata tribi papia mas tokante <i>Colombia</i> ku tokante <i>kèts</i> .
3	E dosente a kambia e palabra <i>Colombia</i> pa e palabra <i>kèts</i> pa pone e hóbennan reflekshoná.

- 1p **9** Tin un relashon entre alinia 13 i 14 na un banda i alinia 15 na otro banda.
Por aklará e relashon akí kuminsando alinia 15 ku palabra(nan) di señal.
Kua ta e palabra(nan) di señal, i di ki tipo di relashon ta trata aki?
Alinia 15 por kuminsá ku
A *P'esei*, i alinia 15 ta elaborá riba contenido di alinia 13 ku 14.
B *I*, i alinia 15 ta duna un kontraste ku alinia 13 i 14.
C *Konsekuentemente*, i alinia 15 ta akclará contenido di alinia 13 ku 14.
D *Sinembargo*, i alinia 15 ta duna un ampliashon di alinia 13 ku 14.

- 1p **10** Den alinia 15 e outor ta bisa: *'En realidat, nan kuríkulo no ta asina impreshonante!'*
Pa ki motibu e outor ta ekspresá su mes asina?
A pa duna aprobashon di e situashon
B pa ekspresá su apresio pa loke ta sosodé
C pa indiká un desakuerdo ku loke ta pasa
D pa mostra kompreshon pa e situashon
- 1p **11** Tin un relashon entre alinia 13 te ku 15 na un banda i alinia 16 na otro banda.
Kua di e konseptonan aki bou ta reflehá e relashon akí mihó?
A enumerashon
B kontraste
C kousa – konsekuensia
D problema – solushon

- 2p **12** Den e di dos parti di alinia 16, e outor ta ekspresá sierto sintimentu.
(*Ta muchu ... e asuntu akí.*)
Kua di e siguiente palabranan ta indiká mihó e sintimentu ekspresá?
Skohe tres palabra.

desesperashon – duda – intrankilidat – iritashon –
optimismo – pesimismo – preokupashon – rabia – reserva

- 3p **13** E outor tin su vishon tokante maneho di gobièrnu relashoná ku kombatimentu di desempleo (*alinia 17 i 18*).
Kua vishon e outor tin?
Formulá bo kontesta ku bo propio palabra, finalisando e siguiente frase ku un máksimo di 20 palabra: E outor ta haña ku
- 3p **14** Lesa e promé parti di alinia 18. (*Sinembargo ... aña pasá.*)
Splika e parti akí ku bo propio palabra, usando un máksimo di 20 palabra.
- 1p **15** Lesa e último frase di e teksto.
E outor ta finalisá e teksto ku un
A atvertensia.
B invitashon.
C kòmplimènt.
D konseho.

- 2p 16 Ku kua tono e outor a skirbi e teksto *No sera, sino akohé?*
Skohe tres di e siguiente palabranan:

desepshoná – emoshoná – involví – iróniko – kuidadoso – ophetivo –
preokupá – rabiá – realístiko – sarkástiko – serio – suphetivo

- 1p 17 Ku kua meta e outor a skirbi e teksto *No sera sino akohé?*

- A pa aktivá i motivá
- B pa entretené i persuadí
- C pa instruí i atvertí
- D pa motivá i entretené

- 1p 18 Kiko ta pensamentu prinsipal di e teksto *No sera, sino akohé?*

- A Den nos sosiedat moderno, tantu gobièrnu komo sobrá di komunitat mester komprondé ku mester traha na un manera diferente pa por sigui e último desaroyonan.
- B Riba tereno di edukashon i trabou, gobièrnu mester duna tantu eks detenido komo e grupo di hóben ku ménos edukashon kurso pa por sigui desaroyá.
- C Ta importante ku hóben ku un pasado kriminal bèrdaderamente ta aseptá e chènsnan ku gobièrnu i komunitat ta ofresé pa, di e manera ei, nan traha na un futuro nobo.
- D Ta primordial pa gobièrnu i henter komunitat duna e grupo di hóben ménos privilegiá i ku un pasado problemátiko mihó oportunitat pa desaroyo i trabou den nos sosiedat.

- 1p 19 Un lesadó krítiko por bisa ku e último alinia (*alinia 19*) no ta un bon final di e teksto.

Kon lo por finalisá e teksto pa meta di e teksto bini mas kla dilanti?

E teksto ta pidi un final ku ta

- A duna un konseho pa ofresé hóben ku no a haña masha siñansa un chèns riba merkado laboral.
- B formulá un resúmen suphetivo di e trayekto di entrenamentu pa hóben detenido.
- C kuestioná falta di interes di dunadó di trabou pa yuda hóben eks detenido.
- D saka un konklushon tokante e eksigensia- i abilidatnan nobo ku ta rekerí di hóben ku poko skol.

Teksto 2 Karkó di Boneiru den zona di peliger

20p **20** Skirbi un resúmen di e teksto *Karkó di Boneiru den zona di peliger*. E resúmen mester ta na bon papiamentu, ku un struktura lógiko, i e mester ta komprendibel pa hende ku no konosé e teksto original. *Usa un máximo di 170 palabra.*

Inkluí e siguiente puntonan den bo resúmen:

- Di ki investigashon ta trata aki;
- Kiko ta investigá presis, i ku kua meta;
- Kiko ta e situashon aktual, kiko ta okashoná esaki, i kiko ta e konsekuensia;
- Ki medida a tuma kaba, i pakiko e efekto ta minimal;
- Ki otro aserkamentu tin, i ku kua meta;
- Ki konklushon ta saka.

Correctievoorschrift HAVO

2014

tijdvak 1
vrijdag 09 mei
07.30 - 10.30 uur

Papiamentu

Inzenden scores

Verwerk de scores van alle kandidaten in het bijgeleverde programma Wolf.
Zend de gegevens uiterlijk woensdag 04 juni 2014 elektronisch naar het ETE.

Het correctievoorschrift bestaat uit:

- 1 Regels voor de beoordeling
- 2 Algemene regels
- 3 Vakspecifieke regels
- 4 Een beoordelingsmodel

1 Regels voor de beoordeling

Het werk van de kandidaten wordt beoordeeld met inachtneming van de artikelen 30, 31 en 32 van het Landsbesluit eindexamens vwo-havo-vsbo d.d. 23-06-2008, PB 2008 no 54.

Voor de beoordeling zijn de volgende passages van bovenvermelde artikelen van het Landsbesluit van belang:

- 1 De directeur doet het gemaakte werk met een exemplaar van de opgaven, de beoordelingsnormen en het proces-verbaal van het examen toekomen aan de examiner. Deze kijkt het werk na en zendt het met zijn beoordeling aan de directeur. De examiner past de beoordelingsnormen en de regels voor het toekennen van scorepunten toe die zijn gegeven door het ETE (Examenbureau).
- 2 De directeur doet de van de examiner ontvangen stukken met een exemplaar van de opgaven, de beoordelingsnormen, het proces-verbaal en de regels voor het bepalen van de score onverwijld aan de gecommitteerde toekomen.
- 3 De gecommitteerde beoordeelt het werk zo spoedig mogelijk en past de beoordelingsnormen en de regels voor het bepalen van de score toe die zijn gegeven door het ETE (Examenbureau).
- 4 De examiner en de gecommitteerde stellen in onderling overleg het aantal scorepunten voor het centraal examen vast.
- 5 Komen zij daarbij niet tot overeenstemming, dan wordt het aantal scorepunten bepaald op het rekenkundig gemiddelde van het door ieder van hen voorgestelde aantal scorepunten, zo nodig naar boven afgerond.

2 Algemene regels

Voor de beoordeling van het examenwerk zijn de volgende bepalingen van toepassing:

- 1 De examiner vermeldt op een lijst de namen en/of nummers van de kandidaten, het aan iedere kandidaat voor iedere vraag toegekende aantal scorepunten en het totaal aantal scorepunten van iedere kandidaat.
- 2 Voor het antwoord op een vraag worden door de examiner en door de gecommitteerde scorepunten toegekend, in overeenstemming met het beoordelingsmodel. Scorepunten zijn de getallen 0, 1, 2, ..., n, waarbij n het maximaal te behalen aantal scorepunten voor een vraag is. Andere scorepunten die geen gehele getallen zijn, of een score minder dan 0 zijn niet geoorloofd.
- 3 Scorepunten worden toegekend met inachtneming van de volgende regels:
 - 3.1 indien een vraag volledig juist is beantwoord, wordt het maximaal te behalen aantal scorepunten toegekend;
 - 3.2 indien een vraag gedeeltelijk juist is beantwoord, wordt een deel van de te behalen scorepunten toegekend, in overeenstemming met het beoordelingsmodel;

- 3.3 indien een antwoord op een open vraag niet in het beoordelingsmodel voorkomt en dit antwoord op grond van aantoonbare, vakinhoudelijke argumenten als juist of gedeeltelijk juist aangemerkt kan worden, moeten scorepunten worden toegekend naar analogie of in de geest van het beoordelingsmodel;
 - 3.4 indien slechts een voorbeeld, reden, uitwerking, citaat of andersoortig antwoord gevraagd wordt, wordt uitsluitend het eerstgegeven antwoord beoordeeld;
 - 3.5 indien meer dan een voorbeeld, reden, uitwerking, citaat of andersoortig antwoord gevraagd worden, worden uitsluitend de eerstgegeven antwoorden beoordeeld, tot maximaal het gevraagde aantal;
 - 3.6 indien in een antwoord een gevraagde verklaring of uitleg of afleiding of berekening ontbreekt dan wel foutief is, worden 0 scorepunten toegekend, tenzij in het beoordelingsmodel anders is aangegeven;
 - 3.7 indien in het beoordelingsmodel verschillende mogelijkheden zijn opgenomen, gescheiden door het teken /, gelden deze mogelijkheden als verschillende formuleringen van hetzelfde antwoord of onderdeel van dat antwoord;
 - 3.8 indien in het beoordelingsmodel een gedeelte van het antwoord tussen haakjes staat, behoeft dit gedeelte niet in het antwoord van de kandidaat voor te komen.
- 4 Het juiste antwoord op een meerkeuzevraag is de hoofdletter die behoort bij de juiste keuzemogelijkheid. Voor een juist antwoord op een meerkeuzevraag wordt het in het beoordelingsmodel vermelde aantal punten toegekend. Voor elk ander antwoord worden geen scorepunten toegekend. Indien meer dan een antwoord gegeven is, worden eveneens geen scorepunten toegekend.
 - 5 Een fout mag in de uitwerking van een vraag maar een keer worden aangerekend, tenzij daardoor de vraag aanzienlijk vereenvoudigd wordt en/of tenzij in het beoordelingsmodel anders is vermeld.
 - 6 Een zelfde fout in de beantwoording van verschillende vragen moet steeds opnieuw worden aangerekend, tenzij in het beoordelingsmodel anders is vermeld.
 - 7 Indien de examinerator of de gecommiteerde meent dat in een examen of in het beoordelingsmodel bij dit examen een fout of onvolkomenheid zit, beoordeelt hij het werk van de kandidaten alsof examen en beoordelingsmodel juist zijn. Hij dient de fout of onvolkomenheid wel mede te delen aan het ETE. Het is niet toegestaan zelfstandig af te wijken van het beoordelingsmodel. Met een eventuele fout wordt bij de definitieve normering van het examen door het ETE rekening gehouden.
 - 8 Scorepunten worden toegekend op grond van het door de kandidaat gegeven antwoord op iedere vraag. Er worden geen scorepunten vooraf gegeven.
 - 9 Het cijfer voor dit examen wordt als volgt verkregen.
Eerste en tweede corrector stellen de score voor iedere kandidaat vast. Deze score wordt meegedeeld aan de directeur.
De directeur stelt het cijfer voor dit examen vast op basis van de regels voor omzetting van score naar cijfer. Dit cijfer kan afgelezen worden uit omzettingstabellen die beschikbaar worden gesteld na bepaling van de definitieve cesuur door het ETE.

3 Vakspecifieke regels

Voor het vak Papiamentu HAVO zijn de volgende vakspecifieke regels vastgesteld:

1 Teksten met vragen

- 1.1 Bij de beoordeling van antwoorden op open vragen worden, gelet op de aard van de opgaven, geen punten afgetrokken voor spelfouten. Voor idiomatische en grammaticale oneffenheden geldt hetzelfde, tenzij het antwoord er minder juist of zelfs fout door wordt.
- 1.2 Bij enkele open vragen wordt aangegeven dat de kandidaat zich aan een bepaalde antwoordlengte moet houden. Indien de kandidaat bij een dergelijke vraag een antwoord geeft dat inhoudelijk volledig goed is en dat strikt, dus zonder enige overschrijding, binnen de gegeven antwoordlengte valt, wordt daarvoor een extra deelscore van 1 scorepunt toegekend.

2 Samenvatting

- 2.1 De beoordeling van de samenvatting geschiedt aan de hand van een overzicht van de in de opdracht gevraagde informatie-elementen.
- 2.2 Bij het toekennen van het aantal scorepunten aan de informatie-elementen dient gelet te worden op de inhoud, samenhang en formulering:
 - Inhoud: de informatie-elementen dienen inhoudelijk correct te worden weergegeven.
 - Samenhang: indien de kandidaat een aantoonbaar onjuist verband legt tussen twee informatie-elementen, dienen aan één van beide, afhankelijk van de gemaakte fout, geen punten te worden toegekend.
 - Formulering: de weergave van de informatie-elementen moet begrijpelijk zijn voor een lezer die de uitgangstekst niet kent.
- 2.3 Voor spelfouten worden geen punten afgetrokken. Hetzelfde geldt voor idiomatische en grammaticale oneffenheden, tenzij een inhoudselement er minder juist, minder volledig of zelfs fout door wordt.
- 2.4 Het is de kandidaat toegestaan het genoemde maximumaantal woorden in de samenvattingsopgave met 10% van het aantal toegestane woorden te overschrijden. Indien door de kandidaat het aantal toegestane woorden met meer dan 10% wordt overschreden, worden voor de grotere overschrijding per vijf woorden 2 scorepunten afgetrokken. Zie verder het beoordelingsmodel.

4 Beoordelingsmodel

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

Aan het juiste antwoord op een meerkeuzevraag wordt één punt toegekend.
Alle open vragen moeten in het Papiamentu beantwoord zijn.

Teksto 1 No sera, sino akohé

1 C

2 D

3 maximum score 3

Parti	Lèter di e suptítulo
1	B
2	A
3	F
4	E
5	D

- Indien 5 letters correct 3
- Indien 4 of 3 correct 2
- Indien 2 correct 1
- Indien minder dan 2 correct 0

4 C

5 maximum score 2

- ... tin problema ku komportashon / ta presta malu na skol / ta haña rabia riba skol 1
- i no ta kaba skol. / i no tin bon resultado. / i ta bira dròp out. 1
NB: Alleen de eerste 15 woorden beoordelen.

6 C

7 maximum score 2

- akklarashon 1
- profundisashon 1

8 maximum score 2

Ponensia	KOREKTO òf INKOREKTO?
1	KOREKTO
2	INKOREKTO
3	KOREKTO

- Indien 3 antwoorden correct 2
Voor elke fout 1 scorepunt aftrekken.

Vraag	Antwoord	Scores
9	D	
10	D	
11	D	
12	maximum score 2 <i>Drie van de volgende:</i> duda, pesimismo, preokupashon, reserva	
	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Indien 3 woorden correct</i> <i>Voor elke fout 1 scorepunt aftrekken.</i> 	2
13	maximum score 3	
	<ul style="list-style-type: none"> • ... gobièrnu mester sòru pa un programa kompleto di empleo (pa hóben ku poko skol) • i (alabes/tambe) stimulá e gana di studia / di bai skol. • Inhoudelijk juist antwoord, niet langer dan 20 woorden 	1 1 1
14	maximum score 3	
	<ul style="list-style-type: none"> • Desaroyo ta bai masha lihé, • i / p'esei awendia hende mester por muchu mas kompará ku 10 aña pasá. • Inhoudelijk juist antwoord, niet langer dan 20 woorden 	1 1 1
15	D	
16	maximum score 2 <i>Drie van de volgende:</i> envolví, preokupá, realístiko, suphetivo, serio	
	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Indien 3 woorden correct</i> <i>Voor elke fout 1 scorepunt aftrekken.</i> 	2
17	A	
18	D	
19	A	

Teksto 2 Karkó di Boneiru den zona di peliger

20 maximumscore 20

In een goede samenvatting (170 woorden) moeten de volgende informatie-elementen opgenomen zijn. Verdeling van de deelscorepunten over de verschillende elementen is hierbij aangegeven. Het onderstaande is een voorbeelduitwerking. Uitwerkingen in andere bewoordingen met gelijke strekking zijn mogelijk.

(ki investigashon)

2p

- Ta investigando / (Sra. Engel) ta studia situashon (i desaroyo) di karkó 1
- na Boneiru. 1

(kiko ta investigá, meta)

5p

- (Sabine Engel) ta investigá e kondishon (ideal) di medioambiente, 1
- grandura di karkó su área di biba, 1
- i (tambe) dinámika di e populashon. 1
- Meta final ta pa subi e kantidat di karkó / pa e kantidat di karkó oumentá, 1
- pa (bolbe) permití kuementu di karkó (bou di sierto kondishon). 1

(situashon aktual, kousa, konsekuensia)

4p

- (Segun Engel,) aktualmente, e kantidat di karkó ta muchu abou. 1
- Tin muchu tiki ehemplar/karkó pa nan por multipliká. 1
- (Ademas,) hende ta kue nan (masha fásil mes). 1
- Konsekuentemente, e kantidat lo sigui baha. 1

(medida tumá, pakiko efekto minimal)

5p

- Komo medida (di protekshon) a pone karkó riba e lista di Cites (un tratado/kombenio internashonal), 1
- ku ta prohibí eksportashon / ku ta protehá spesie menasá ku ekstinsjon. 1
- Pero, / Sin embargo, 1
- esaki no tin (masha) efekto, / kuementu ta sigui (gewon ainda), 1
- pasobra kuementu ta masha lukrativo. / pasobra por gana basta plaka ku e negoshi akí. 1

(otro aserkamentu, meta)

2p

- Banda di esaki / Ademas (Stinapa) a kuminsá ku un kampaña (na Boneiru), 1
- pa eduká/konsientisá pueblo pa stòp di kue karkó. / pa logra kambia mentalidat di pueblo pa ku kuementu di karkó. / pa pueblo tambe bai sinti responsabel pa protekshon di karkó. 1

(konklushon)

2p

- E proseso di konsientisashon akí (lamentablemente,) no ta bai lihé / ta unu difísil i pokopoko. 1
- P'esei, mester keda (alèrt i) kontrolá / keda mantené e kòntrol riba kuementu di karkó. 1

Regeling met betrekking tot woordgrensoverschrijding (170 woorden) van de samenvatting

Tel het exacte aantal woorden. Voor de eerste overschrijding met 17 woorden dienen geen scorepunten te worden afgetrokken. Voor elke volgende overschrijding dienen per 5 woorden steeds 2 scorepunten te worden afgetrokken tot een maximum van 20 scorepunten.

De toepassing van de aftrekregeling kan nooit leiden tot een negatieve score bij deze samenvattingsopgave. De minimumscore voor de opdracht is 0.

Schematisch:

<i>t/m 187 woorden:</i>	<i>0 scorepunten aftrek</i>
<i>188 - 192:</i>	<i>2 scorepunten aftrek</i>
<i>193 - 197:</i>	<i>4 scorepunten aftrek</i>
<i>198 - 202:</i>	<i>6 scorepunten aftrek</i>
<i>203 - 207:</i>	<i>8 scorepunten aftrek</i>
<i>208 - 212:</i>	<i>10 scorepunten aftrek</i>
<i>213 - 217:</i>	<i>12 scorepunten aftrek</i>
<i>218 - 222:</i>	<i>14 scorepunten aftrek</i>
<i>223 - 227:</i>	<i>16 scorepunten aftrek</i>
<i>228 - 232:</i>	<i>18 scorepunten aftrek</i>
<i>233 wrd en meer:</i>	<i>20 scorepunten aftrek</i>